

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fə.l.ü.f.d., dosent

IYAZI

İnsan, ona münasibət, həyatının mənası və bütün bunların fəlsəfi anlamda mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi hər zaman mütəfəkkirləri düşündürmüşdür. Əlbəttə, mütəfəkkirlərin təbiət, kosmos və digər hadisələrə münasibəti insana münasibətdən fərqli xarakter daşımaqdadır. Çünki araşdırdığımız mövzuda insanın pznünün özünə münasibəti dayanmaqdadır. O zaman belə bir sual meydana çıxır ki, insan özü özünü necə dəyərləndirə bilər və burada obyektiv olmaq mümkündürmü? Bizcə, bu mövzu olduqca həssasdır və birmənalı fikir yürütmək mümkün deyildir. Birincisi, ona görə ki, insanın özü özünü dəyərləndirməsi, həyatının mənasını müəyyənləşdirməsi və üstəlik, əxlaqi dəyərlər çərçivəsində hərəkət etməsi çox da asan bir məsələ deyildir. Əksinə, insanın özünün özünə münasibətində yetərli qədər ziddiyyətlər vardır. Bu ziddiyyətlərin qaynağı da fərqli coğrafi məkənlərdə, fərqli şərtlər altında, fərqli mədəniyyətlərə sahib olmasıdır. Əslində burada son olaraq qeyd etdiyimiz fərqli mədəniyyətlər və onun keçdiyi təkamül yollarının özü də birmənalı deyildir. Yaxud da güclü mədəniyyətlərə (maddifizi və mənəvi-psixoloji) sahib olan toplumların özündən qat-qat zəif olanları özünə bənzətmələri də bir gerçəkdir. Hətta, mədəni-əxlaqi anlamda bir qədər geridə olan toplumların özündən "güclü" toplumlar üzərində qalibiyyətdən sonra sonuncuların təsir dairələrinə düşməsinə də tarixdə defələrlə rast gəlinmişdir. Belə olduğu təqdirdə yüksək mədəniyyətə sahib insan və insan toplumları haqqında fikir yürüdərkən problemə hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Başqa sözlə, mövzunu dərinlən təhlil etmədən hər hansısa hökmlər vermək doğru olmazdı.

Biz bu mövzu ilə bağlı sadəcə olaraq, bir neçə Azərbaycan Türk mütəfəkkirinin düşüncələrinə istinad etmək qərarına gəldik. Hər halda burada qoyduğumuz mövzu ilə bağlı mütəfəkkirlərimizin gəldikləri müəyyən qənaətlər var ki, onların üzərindən bu məsələyə aydınlıq gətirməyi daha məqbul saydıq. Burada dünyanın və insanın təkamül içərisində götürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O başqa məsələdir ki, insan özü və dünyanı təkamül məsələsində qabaqlamaqla bəşəriyyət üçün ciddi təhlükələrə, global böhranlara da səbəb olur. Ona görə də, ən doğru olanı insanın təkamül məsələsində dünyanı və özünü təhlükəyə atmamasıdır. Əslində təkamül məsələsində özünü və dünyanı sürətlə qabaqlayan (sıçrayışlara üz tutan) insanlar və xalqlar üçün mədəniyyət, əxlaqi-estetik anlayışlar əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Artıq təkamül deyil, sıçrayışlarla dünyanı və özünü idarə etməyə çalışın bəşəriyyət üçün ali mədəniyyət mənasızlaşsın. Əgər dünya sürətlə dəyişsə, onu dəyişən insan özü də sürətlə dəyişir və bununla da dünya və insanın təkamül içində irəliləyişi har-

moniyası pozulur. Çünki tərəqqi, dəyişiklik təbiətin qanunlarına antaqonizm dərəcədə zidd olmaqlıdır. Bizcə, bununla vağlı Azərbaycan Türk şair-mütəfəkkiri Abbas Səhhət "Tərəqqi və təbiətin qanunu" adlı əsəri olduqca diqqətə layiqdir. O, həmin əsərində yazırdı:

Bir müəyyən qanun üzrədir həyat, Bir doğuş, bir təkamül, bir inhitat. Böylə qoyulmuş aləmin banisi, Dəyişməkdir tərəqqinin əsası. Dəyişmək olmasa tərəqqi olmaz, Təbiətin bu qanunu pozulmaz.

tin tərkib hissəsidir. O, yazırdı:

Dünyanın əvvəlindən ta bu halə Aləmdə olmuş min-min istihale. Hanı əski Roma, əski yunanlar? Hanı əski tərəqqilər, imranlar? Min-min belə saysız binələr yaxmış, Sonra yeni bir mədəniyyət çıxmış.

Səhhət yazırdı ki, elmi bir insan millət yolunda çalışmaq, vətənin dərdinə əlac olmaq, ona möhtac olan soydaşlarına sahib çıxmaq əvəzinə cibini, şəxsi marağını güdürsə, beləsinin elmi də, fəziləti də boş şeydir. O, "Nəseh" şeirində də açıq göstərirdi ki, şair, ziyalı deyilən real həyat təsvirlərindən yazmalı, azad olmalı, yəni saray şairi olub xalqa yalan danışmamalı, məddahlıq etməməlidir [1, s.150]. Ona görə,

Müstəqil Ağayev hesab edir ki, "təbiət hadisələrində dəyişilmə hadisəsi baş verdiyini bildirən A.Səhhət bu dəyişilmə qanununu tərəqqi və təkamülün əsası hesab edir. Həm də belə bir müddəa irəli sürür ki, təbiətin bu qanunu əbədidir, pozulmazdır. Onun fikrincə, dünyanın əsası belə qoyulmuşdur, bu qanun əzəli bir qanundur" [2, s.13]. Bizcə də, təkamül və tərəqqinin mümkünlüyündən bəhs edən Səhhət, bu qanunu sosial hadisələrin inkişafında da görmüşdür:

Dəyişməklə mümkün olur təkamül, İnsan doğar, törər, edər tənəsül Təbiətdən gerek alınsın ibrət, Təsəddüdlə olur bəqayi-millət.

Səhhətə görə, bəlli bir qanun üzrə olan həyatın bir doğuşu, bir təkamülü və bir də sonu vardır. Tərəqqinin əsası dəyişməkdir, insanlar, millətlər də bu tərəqqiyə uyğun olaraq doğulur, böyüyür və ölürlər. Sadəcə, insanların və millətlərin "ölüm"ü ilk baxışda fərqli görünə bilər, əslində vəhdə-

ni anlayışlardan nə ilə fərqlənir, ya da üst-üstə düşür? O, yazırdı:

Namusi-rəyani çəken bir ümarəyə, Əlbəttə, dilü canla itaət gerek olsun. İnsanlara xidmət edənərbabi-dühayə, Təkrim edilib şəni, riayət gerek olsun.

Onlar ki, bizə rahibəri-elmü ədəbdür, Şükraneyi-ehsanların ifa edərək biz. İnsanlara insanlığı təlim səbəbdür, Həqdən olara ömür təmənna edərək biz.

Xüsusilə də, o, "Şair, şeir pərisi və şəhərli" əsərində insanlıq məsələsinin üzərində xüsusi dayanmışdır. Çünki ümmət, millət və vətən naminə çalışdığı bir zamanda bəziləri şairə qənim kəsildilər ki, bu da Səhhətə təsirsiz ötürmüşdü. Səhhət əvvəlcə "Şeir pərisi"nin "insanlıq" fəlsəfəsinə uyub ümmət, millət, vətən dər-

mi olsun demək olar ki, əsasən milli-dini dəyərlərə, o cümlədən milli əxlaqi dəyərlərə əməl etmələr.

O, yazırdı:

Başdan su çox yaman bulanıb, rəngi mur qalıb, Millətdə gözlülər qırılıb, yalnız kor qalıb. Ruhanilərdə əski nüfuz, köhnə zor qalıb, Sönmüş təməddün atəşimiz, azca zor qalıb.

İş görmədən rəislərimiz şöhrət axtarır, Arif olan nə dinü, nə milliyət axtarır, Şeyxlər ayağın ovmaq üçün övrət axtarır, Zahid halal-haram aramaz,

Azərbaycan türk mütəfəkkirləri insan və dünyanın təkamülü haqqında

dindən uzaqlaşmaq istəsədə, ancaq bunu yenə də son anda bacarmır. Çünki "Şəhərli"nin dili ilə desək, ziyalı millətin, vətənin halına görəndə yanmırsa, onun dərdinə şərik olmağı özüne borc sayıb çarə tapmağa çalışmırsa, o şair, ya da ziyalı deyil [1, s.92]. O, sözdə "insanlıq" deməndən danışanlara çox tutarlı cavab verirdi:

Nə gerekdir yazasan fəidəsiz nəğmə, qəzəl, Yoxmu könlündə məgər gizli, böyük, milli əməl? İştə öz fikrini ibraz edərək mümtaz ol! Ləqəli millət ilə nalədə həməvaz ol! Sayılırsan vətən övladlarının bir fərdi, Vətən, imdadına iştə çağırır hər fərdi. Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına, Ya gedib evdə otur, həm də leçək sal başına.

cənnət axtarır.

Səhhət şeirləri ilə yanaşı həkayə və pyeslərində də ("Cərrahlıq", "Bədbəxt ailə", "Yoxsulluq eyib deyil", "Cəhalət səmərəsi..." və b.) milli-dini dəyərlərə aid əxlaqa, tərbiyəyə diqqət yetirmişdir.

Beləliklə, Səhhətin dünyagörüşünün əsasında soydaşlarını tərəqqiyə, maariflənməyə səsləməklə yanaşı, ondan çıxışı yolları da təşkil etmişdir. O, bir tərəfdən hazırda cəhalət, geriyəpərəstlik dövrünü yaşayan müsəlman xalqlarının keçmiş şan-şöhrətini göz önünə gətirmiş, digər tərəfdən bundan çıxışı yollarını aramışdır. Millətinin tərəqqiyə uğruna mübarizə aparan Səhhət hesab edirdi ki, artıq bütün millətlər kimi müsəlman xalqlarının da elm və mədəniyyət öyrənmək vaxtıdır. Onun ictimai-siyasi dünyagörüşündə Türk-İslam aləminin vəziyyəti ilə bağlı irəli sürülən mülahizələr günümüzdə də aktualdır. Demək ki, Səhhət bir

Biz bu mövzu ilə bağlı sadəcə olaraq, bir neçə Azərbaycan Türk mütəfəkkirinin düşüncələrinə istinad etmək qərarına gəldik. Hər halda burada qoyduğumuz mövzu ilə bağlı mütəfəkkirlərimizin gəldikləri müəyyən qənaətlər var ki, onların üzərindən bu məsələyə aydınlıq gətirməyi daha məqbul saydıq. Burada dünyanın və insanın təkamül içərisində götürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O başqa məsələdir ki, insan özü və dünyanı təkamül məsələsində qabaqlamaqla bəşəriyyət üçün ciddi təhlükələrə, global böhranlara da səbəb olur. Ona görə də, ən doğru olanı insanın təkamül məsələsində dünyanı və özünü təhlükəyə atmamasıdır...

əgər dahi bir alim müstəbidin, zalımın yanında yer alıb millət, vətən üçün çalışmırsa, o zaman həmin cəmiyyətin vəziyyəti də çox ağır olacaqdır. Bu anlamda özünü millət, vətən yolunda fəda edən Səhhət yazırdı ki, millətin halına biganə, laqeyd qalmaqla yol verilməzdir. Ona görə əsil alim, şair, insan gecə-gündüz millət üçün çalışıb çoxlu zəhmətlərə, zillətlərə, çətinliklərə sinə gərməlidir [1, s.150].

Hər zaman fəlsəfi-etik anlamda insanlıq vəzifəsini millət və vətən anlayışları ilə bərabər tutan, hətta ondan üstün tutanlar da tapılır. Bəs, Səhhət üçün insanlıq, yüksək dəyərlərə sahib insan nə deməkdir və o, milli-di-

tərəfdən səmavi dinlərin irəli sürdüyü ontoloji və qnoseoloji məsələlərə razılığa da, digər tərəfdən müəyyən şübhələrinə də cavab axtarıb tapmağa çalışmışdır. Hər halda Səhhətin dünyagörüşündə varlıq məsələsinə baxış əsasən idealist xarakter daşımaqla yanaşı, materializmin bəzi ünsürlərinə rast gəlməkdə mümkündür. Bu da gerçək həyatda yaşanan hadisələrin mahiyyətindəki ziddiyyətlə bağlı olmuşdur. Görünür, bu səbəbdəndir ki, şair-filosof bir çox hadisələrin dərkənin çətinliyini irəli sürmüş, daha çox real həyatda elm, maariflənməklə sadə həqiqət təsəvvürlərinə malik olmağı mümkün hesab etmişdir.